

מסוחר הודו אל מילון חדש של הערבית־היהודית

מרדכי עקיבא פרידמן, מילון הערבית־היהודית מימי הביניים: לתעודות הגניזה של ספר הודו ולטקסטים אחרים, ירושלים: מכון בן־צבי וקרן הרב דוד משה ועמליה רוזן, תשע"ו, כב + 1017 עמ'

פרופ' שלמה דב גויטיין, מגדולי החוקרים של תרבויות האסלאם והיהדות במאה העשרים, הגיע אל חקר הגניזה הקהירית באקראי, אגב עיסוקו בהוראת המשפט המוסלמי באוניברסיטה העברית בירושלים. בשנות החמישים של המאה העשרים הוא גילה בספריות אנגליה אחד עשר זיכרונות דברים שנרשמו בכתי הדין של קהיר בשלהי המאה האחת עשרה. מתעודות אלה, שהתגלגלו אל הגניזה הקהירית, למד גויטיין על פעילותו הנמרצת של סוחר יהודי תוניסאי, יוסף אל־לֶבְדִי, בהודו. עד מהרה נתברר לו כי אל־לבדי לא פעל לבדו, ושהייתה עוד קבוצה נכבדה של יהודים שנסעו לסחור בהודו וליבא ממנה חומרי גלם ומוצרים אל ארצות הים התיכון. סוחרים אלה תיעדו את פעילותם במכתבים ובתזכירים, שבהם פורטו הסחורות שהביאו עמם.¹ לענייננו חשובה התוצאה הברוכה של כתיבתם – יצירת ארכיונים אישיים של אותם סוחרים, המכילים מאות תעודות היסטוריות יקרות ערך. עם הבולטים שבסוחרים אלה נמנים מלבד אל־לבדי גם מצִמוֹן בן חֶסֶן־יִפֶת מֶעֶדֶן, אברהם בן יגו וחֶלְפוֹן בן נתנאל הלוי, שעיקר פעילותם התנהלה במאות האחת עשרה והשתים עשרה. כשעמד גויטיין על ממדי התופעה של סחר הודו היהודי כבר היה שקוע במחקרו המקיף

1 ראו דבריו של גויטיין המשולבים בהקדמה של פרידמן: גויטיין ופרידמן, הודו א, עמ' יא, וכן מה שכתב בראש המבוא לאותו ספר, עמ' 4-11.

על החברה הם תיכונות בימי הביניים, על מוסדותיה ומרקם חייה, כפי שהיא משתקפת בעיקר במסמכי הגניזה הקהירית.² אך בר כבד עם התקדמות מפעל מחקרי מרכזי זה שקד גויטיין על הכנת 'ספר הודו', שעניינו המסחר היהודי עם הודו בימי הביניים. בבסיס המחקר הזה, המשיק בנקודות רבות לבסיס מחקר החברה בכללה, עומדות תעודות הגניזה מארכיוניהם של הסוחרים שנמנו לעיל ושל אחרים עמהם. כותבי התעודות הללו – רובן מכתבים, דיווחים, הידינויות משפטיות ורשימות על פעילותם המסחרית – זוהו, ומה שהעלו על הכתב פוענח ותורגם בידי גויטיין במשך למעלה משלושה עשורים והוא הוסיף לדברים הערות. כך נשלם חלק גדול מ'ספר הודו' בידיו של אבי המפעל, גויטיין עצמו. ואולם הספר הגיע לידי גמר ושכלול וראה אור בדפוס בזכות עבודה מאומצת ומוקפדת של תלמידו עמיתו פרופ' מרדכי עקיבא פרידמן. חלק ניכר מתנובת המחקר הזה, שגויטיין החל בו לפני כשבעה עשורים, ושהולך ונשלם בידיו של פרידמן, הופיע בשנים תשס"ט-תשע"ג (2009-2013) בחמישה כרכים מכלל 'ספר הודו'.³ כמו כן סיכמו שני החוקרים דגן לפני עשור את מחקרם על המסחר היהודי בהודו בכרך אחד באנגלית.⁴

העיסוק של פרידמן בחקר תולדותיהם ופעילותם הכלכלית של סוחריו הודו הגדולים וכן בשחזור תמונת עולמם החברתית והתרבותית הצמיח פרי נוסף וחשוב בשדה החקר של הערבית-היהודית – המילון המונח עתה לפנינו.⁵ בעשור הקודם, בשנת תשס"ו (2006), ראה אור מילונו המונומנטלי של פרופ' יהושע בלאו, פרי עמל של עשרות שנים, העשוי ברוחב דעת ובקפידה רבה. חיבור מקיף זה של בלאו נפרש על פני כ-800 עמודים.⁶ מה צורך יש כעבור מספר שנים במילון גדול נוסף ללשון הערבית-היהודית? פרידמן השיב על שאלה-תמיהה זאת בפרוטרוט בהקדמה לחיבורו הלקסיקוגרפי, וכך כתב:

מילון זה איננו מילון כולל לערבית-יהודית אלא אוסף של ערכים החורגים מן הערבית הקלאסית שרשמתי על פי תעודות ספר הודו וטקסטים אחרים שעסקתי בהם במחקריי או שעיינתי בהם. בחיבור מילון זה הלכתי בעקבות

2 מחקר זה סוכם בחיבור רב ממדים בן שישה כרכים. ראו: גויטיין.

3 גויטיין ופרידמן, הודו א; גויטיין ופרידמן, הודו ב; גויטיין ופרידמן, הודו ג; גויטיין ופרידמן, הודו ד (ב); פרידמן, הודו ד (א).

4 גויטיין ופרידמן, סוחרים.

5 החומר הלקסיקוגרפי שבמילון זה נפרס על 931 עמודים, ונוספו עליו 101 עמודי הקדמה, נספח, ביבליוגרפיה ומפתחות.

6 בלאו.

בלאו בחיבור מילונו. אלמלא יצירתיותו המרשימה ויצירתו המופתית לא היה מילון זה בא לעולם... המילון שחיברתי איננו בא בשום פנים ואופן במקום המילון של בלאו... מקווה אני שאפשר לראות במילון זה מעין נדבך צנוע המונח על גבי אבן הפינה של בלאו, נדבך שיש בו אף השלמה כלשהי. רוב הערכים וערכי המשנה בספר זה אינם רשומים במילונו של בלאו.⁷ במקצת הערכים שבמילון זה יש תוספת תיעוד לערכים שבמילונו של בלאו, במקצת מן המקצת יש שינויים בהגדרה או בצורת הביטוי שבערך ולעתים רחוקות יותר יש תיקונים כלשהם... גדול בהרבה מספר הערכים הבאים על תקנם במילונו של בלאו שאינם באים בספר זה... הארמון השלם שראיתי בדמיוני היה שונה בבניינו בפרטים מסוימים ממה שראה בלאו, כגון באופן העתקת חומרי הבניין היסודיים, הם המובאות, ממקומם והנחתם בערכים במילון ובאופן סידור הערכים, לפי הא"ב העברי (עמ' ח-ט).

השינוי היסודי ביותר שעשה פרידמן במילונו בהשוואה לכל המילונים ללשון הערבית נוגע לסידור הערכים. הוא הביא אותם שלא על פי סדר האלף-בית הערבי אלא לפי סדר האלף-בית העברי, ואף נימק זאת בכ"תבו: 'כיוון שכמעט כל הטקסטים בערבית-היהודית כתובים באותיות עבריות ולא באותיות ערביות נראה לי סדר זה במילון לערבית-יהודית טבעי יותר מסדר האלף-בית הערבי' (עמ' י). למשל הערכים הפותחים באות ה"א נמצאים במילון של פרידמן סמוך לתחילת המילון, אחר הערכים הפותחים באותיות דאל וד'אל הערביות, המיוצגות בערבית-היהודית באות דל"ת של האלף-בית העברי, בעוד שבכל מילון ערבי אחר מקומה של ההא (הה"א) לקראת סופו. מלבד שינוי חשוב זה בסדר הבאת ערכי המילון הוסיף פרידמן תנועות לכל הערכים כדי להבהיר את קריאתם. כאן השתמש המחבר דווקא בתנועות הערביות (הפתחה, הכסרה וכיוצא בהן).

החידושים במילון של פרידמן מרובים הם. ראשית דבר, המילון הזה גדוש ומלא במונחים השייכים לשדות הסמנטיים של המסעות הימיים, הספנות, המסחר וכל המסתעף מהם. לכן רבים בו עד מאוד שמות חומרים, כלים וכן לקסמות הקשורים בהפלגה בים. כל אלה עולים לרוב מתוך התעודות שב'ספר הודו' על חלקיו השונים. ניתן לומר שאין לך כמעט עמוד במילון שאין בו ייצוג למונח כלשהו הקשור אל אחד מן השדות הללו. והרי מקבץ אקראי של ערכים מילונאיים המופיעים ברצף עמודים מצומצם, והם מדגימים שפע ומגוון של

7 זהו דבר גדול בפני עצמו, שכן המילון של פרידמן מכיל אלפי ערכים וערכי משנה.

משמעויות כאלה: טַלַב = חפצים, טובין; טַלְחִי = סוג של נייר; טַלַע = עלתה (ספינה) ממצולות ים וצפה על פני המים (במובאה: טַלוּע); טַלַע אֵלִי = נסע מצפון לדרום לאורך הנלוס; טלע אלי אלבַּחַר = הפליג; טלע מַעַה שִׁי = לקח עמו דבר מאלכסנדריה לפסטאט; אַטַלַע (הבניין השמיני) פִּי אלמַרְכַב = עלה לספינה; טַאֲלַע = מחירו עולה, מתייקר (עמ' 330-335).

מכאן ואילך אציג כמה מחידושי של מילון חדש זה בהשוואה למצאי שבמילון בלאו, שהרי פרידמן בנה את מילונו לאור המופת שראה במילונו של בלאו. הישג גדול של פרידמן הוא הזיהוי וההגדרה המדויקת של מילים וצירופים כבולים שלא תועדו עד כה במילונאות הערבית-היהודית או שתועדו בה באופן חלקי. כאלה מצויים לרוב בין אלפי הערכים שבמילונו. והנה שתי דוגמאות לחידוד-דיוק מובניהם של ערכים ממה שהעלה החוקר דנן במילונו:

1. שם העצם סַר, שמובנו בעברית 'סוד', ובהצרכת בַּ- או פִּי (בְּאַלְסַר/פִּי סַר) משמש כתיאור אופן, ותרגומו: 'בסתר' או 'בחשאי'. שם עצם זה מופיע אצל פרידמן גם בצירופי סמיכות המבטאים רגשות, כגון שְׁגַל אֲלַסַר בַּ- = כאב לב, עצבות, דאגה; או רֵאחַה אֲלַסַר = שלוות הנפש. בלאו הביא ביטויים דומים שבהם המילה סַר מתפקדת בדרך כלל כנושא המשפט או כמושא, אך לא קשר שם עצם זה מגוון הרגשות המצוי במילון של פרידמן.⁸

2. הערך נַתַת, המופיע בבניין הראשון בהצרכת בַּ- או פִּי, תורגם אצל פרידמן: 'פרסם דבר, הפיצו ברבים', שלא כתרגומו של בלאו, המדגיש את יסוד האמירה בתפילה. תרגומו של פרידמן נראה מדויק יותר כשמעיינים במובאה מתרגום אבן ג'נאח לשופטים ה, יא: 'שם יתנו צדקות ה' = הַנַּאן יִנְתַּ וַיִּבְתַּ בְּעֵדֶל אֱלֹהִים, שפרידמן תרגמו: 'שם יודיעו ברבים ויפיצו את צדקת ה'; לעומת זאת בלאו תרגם: 'שם יאמרו תפילה' וכו'.⁹

למעשה כל אחד מערכי המילון המיוסדים על שורשים ושמות שופע מונחים מחודשים, שלא נמצאו עד כה במילוני הלשון הערבית-היהודית שקדמו למילון של פרידמן.

גם בערכים הראשיים אך בעיקר בערכי המשנה מופיעים צירופים כבולים או שימושים אידיומטיים שלא נודעו ולא קובצו עד כה לאחד, כלומר עד הופעתו של מילון זה. גם כאן אשווה את המצאי בשני המילונים ואסתפק בשתי דוגמאות:

1. הערך וַקַּע: בין עשרים ושלושה ערכי משנה שהביא פרידמן במילונו

8 ראו: פרידמן, מילון, בערך סַר עמ' 601 וכן בערכים שַגַר ושַגַב, עמ' 878-879. השוו: בלאו, הערך 'סַר', עמ' 293, וכן הערך 'שְׁגַל', עמ' 340.

9 ראו בערך נַתַת: פרידמן, מילון, עמ' 550; בלאו, עמ' 681.

נכללים כמה וכמה צירופים מחודשים. הוראותיו המצויות של וְקַעַב בַּבְּנִיין הראשון (בניין פֶּעַל) 'נפל', 'אירע' וכו'. והנה כמה דוגמאות ממילון פרידמן שבהן מתרחבות משמעויותיו: בלא כל הצרכה (של מילת יחס) נוספים לפועל עצמו המובנים 'פשט את הרגל'; 'נשברה (אניה)'; אך נמצא גם הצירוף וְקַעַב אֶת־פְּאִקָּהּ אֵן = הסכימו ש-; מן הפועל וְקַעַב בהצרכת פי נוצרו הצירופים הכבולים וְקַעַב פִּיהָא כְּשִׁפָּה = נעשה בזה ביוזון; וְקַעַב פִּיהָ אֵלִיהָ = הגיש תלונה עליו אלי-; אֶן־קַעַב (צורת הפועל בבניין רביעי) פי שְׂפָה = הביא עליו צרה (עמ' 220-222).

2. בערך עֲנָה, מילת יחס שמובנה הראשוני 'אצל', 'סמוך ל-' וכיוצא באלה, אֲמָנָה גם כן כמה מן הערכים המחודשים שרשם פרידמן במילונו: עֲנָה רִחִי = לדעתי אני, לדידי; מָא עֲנָה מְנָה, 'ביטוי המבטא רגשות חזקים, ובסתם צער', ולפי זה יתורגם הצירוף מָא עֲנָה מִן דְּלַךְ = צערי על כך;¹⁰ מִן עֲנָה (מילה במילה: מי שְׁעָמוּ) והכוונה ל'אשתו' או ל'בני משפחתו' (עמ' 662-663).¹¹

אין ספק שהשוני והריבוי שהצבעתי עליהם במילון של פרידמן בהשוואה למילונו של בלאו מוסבר בטקסטים הערביים-היהודיים השונים שקראו ובמופעי הלשון שמצאום המחברים השניים ראויים לבוא במילוניהם. כך יוסבר אפוא שפע הערכים המחודשים במילון החדש של פרידמן, שכמובן אינו בא להתחרות במילון של בלאו אלא להשלימו ולהוסיף עליו. מכל מקום החידושים שבמילון של פרידמן באו לו מן המסמכים שפורסמו ב'ספר הודו' – רבים מהם מן התעודות שיצאו מתחת ידו של חלפון בן נתנאל (ספר הודו, ד [א+ב]), והם מסומנים במובאות שבמילון באות ח) – וממסמכים אחרים שקרא ופרסם בעשורים האחרונים (עמ' ח). היקף מילונו של בלאו ומספר הערכים שבו עולים על אלה שבמילון של פרידמן, וכפי שהצהיר פרידמן עצמו הוא רואה במילונו 'מְעִין נדבך צנוע המונח על גבי אבן הפינה של בלאו, נדבך שיש בו אף השלמה כלשהי' (שם). אך אין ספק ש'נדבך צנוע' זה יש בו תרומה משמעותית ביותר ללקסיקוגרפיה של הלשון הערבית-היהודית.

¹⁰ מאותו עניין הביא פרידמן גם בערך קטע את הצירוף האידיומטי עֲנָה קטעה = הוא במצב של אבדן, שיברון לב, ייאוש (פרידמן, מילון, עמ' 797).

¹¹ לערך 'ענד' במילון של בלאו חמישה ערכי משנה בלבד לעומת עשרים אצל פרידמן.

קיצורים ביבליוגרפיים

- בלאו
יהושע בלאו, מילון לטקסטים ערביים-יהודיים מימי הביניים, ירושלים תשס"ו
- גויטיין
Shelomo Dov Goitein, *A Mediterranean Society: The Jewish Communities of the Arab World as Portrayed in the Documents of the Cairo Geniza*, I–VI, Los Angeles, Berkeley & London 1967–1993
- גויטיין ופרידמן, הודו א
שלמה דב גויטיין ומרדכי עקיבא פרידמן, ספר הודו א: יוסף אלֶלְבָּדִי סוחר הודו הגדול: תעודות מגניזת קהיר, ירושלים תשס"ט
- גויטיין ופרידמן, הודו ב
— —, ספר הודו ב: מֶצְמֵן נגיד ארץ תימן: תעודות מגניזת קהיר, ירושלים תשע"א
- גויטיין ופרידמן, הודו ג
— —, ספר הודו ג: אברהם בן יגוֹ סוחר ויצרן בהודו: תעודות מגניזת קהיר, ירושלים תש"ע
- גויטיין ופרידמן, הודו ד (ב)
— —, ספר הודו ד (ב), חלפון הסוחר המשכיל והנוסע הגדול: תעודות מגניזת קהיר, ירושלים תשע"ג
- גויטיין ופרידמן, סוחרים
Shelomo Dov Goitein & Mordechai Akiva Friedman, *India Traders of the Middle Ages: Documents from the Cairo Geniza: India Book*, Leiden 2008
- פרידמן, הודו ד (א)
מרדכי עקיבא פרידמן, ספר הודו ד (א): חלפון ויהודה הלוי: לקורותיהם של סוחר משכיל ומשורר דגול על פי תעודות מגניזת קהיר, ירושלים תשע"ג
- פרידמן, מילון
—, מילון הערבית-היהודית מימי הביניים: לתעודות הגניזה של ספר הודו ולטקסטים אחרים, ירושלים תשע"ו